

Rendhagyó élet?

Kornai János: A gondolat erejével, Rendhagyó önéletrajz, Osiris Kiadó 2005. 426 oldal és 122 fénykép, 3980 Ft

Üldögéltünk évekkal ezelőtt a Pénzügykutató hagyományos szerdai vitadélutánján, és egy akkoriban megjelent cikk ürügyén a társadalomtudományi teljesítmények mérésének lehetőségéről, a magyar közgazdászok írásainak idézettségéről beszélgettünk. Toronymagasan kiemelkedett a mezőnyből – bármit mérjünk is bármivel – Kornai János, aki szintén ott ült az asztalnál. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért senki sem tette fel a kérdést: mi a titka Kornai kiugró sikerének? Miért *éppen* ő, és miért *csak ő* tudott az elmúlt évtizedekben ilyen eredményeket elérni? Mi az oka a nemzetközi elismertségen kívül annak, hogy – mint maga is büszkén említi – Marxot már a hetvenes években megelőzve a leggyakrabban hivatkozott szerző lett a magyar szakirodalomban, hogy mint háziorvosa, sok más nem szakmabeli értelmiségi is megvette annak idején a *Hiány*-t vagy a *Röpirat*-ot, és hogy a Moszkva téri könyvárus a *Da Vinci blöff* és Nemeskürty István új opusa mellett nyáron a *Rendhagyó önéletrajz*ot hirdette öles betűkkel, vásárlócsalogatónak?

Bevallom, engem ez a titok érdekelt, amikor olvasni kezdtem Kornai legújabb könyvét. Ennek a megfejtését kerestem a szűkszavúra fogott családtörténetben, az ötvenes évek részletesebben elmesélt fordulataiban és a testes kötet bő kétharmadát kitevő szellemi fejlődésregényben, amelyből az érdeklődő képet kap a szerző legfontosabb írásainak keletkezéséről, mondanivalójáról, fogadtatásáról.

A "rendíthetetlen ólomkatona"

A sikerhez először is kellene személyes adottságok. Közülük Kornai Jánosnak biztosan bőven adatott tehetségből, szorgalomból, a rend szeretetéből és a rendszerezés képességéből. A nagypolgári (mint a szerző a korabeli szóhasználatnál, ironikusan írja, burzsoá) múlt jó hozomány volt. Az olvasottság, a nyelvtudás, a jó modor, a kapcsolatteremtés, az emberek és tárgyak szervezésének képessége nemcsak a későbbi tudóst, hanem a fiatal hivatásos kommunistát is jellemezte; ezeket az erényeket Kornai éppen gyorsan felívelő - 22 éves korára a nagyhatalmú központi pártlap, a *Szabad Nép* gazdasági rovatvezetői posztjáiig repítő - karrierjének egyik magyarázataként említi. Ennek másik indoka, a párthoz fűződő lojalitás mulékonyan bizonyult, de általánosabb formában, „a munka iránti fenntartás nélküli odaadás”-ként (57.) máig megmaradt. S tegyük hozzá, ami az önéletrajzban kimondatlanul, de mindvégig jelen van: a családi háttérből induló, majd a saját teljesítménnyel megerősített magabiztosságot, az egészséges önértékelést, az „öntudatos individualizmus”-t (27.), ugyanakkor a baráti kapcsolatok széles hálóját.

E személyiségjegyek változatlanul látszanak, az idővel csak terük alakult át. „Szerettem, ha rend van a dolgaimban. Volt bennem valamiféle erős törekvés arra, hogy amihez hozzákezek, azt elvigyem a 'komplettség'... Már akkor zavart a káosz, a rendezetlenség, a félkész munka” – írja Kornai a gyerekkori fényképezésről, könyv-és bélyeggyűjtésről (30-

31.). A rendszerezési hajlamot nemsokára első munkahelyén, az V. kerületi MADISz-ban a tagnyilvántartások példás katalogizálása, kutatóként a „pedáns rendben tárolt” számtalan jegyzet, irattartó demonstrálta. De a tárgyak rendje csak a tükrözi a gondolkodás és a kifejtés fegyelmezettségét. Aki belelapoz a szerző bármelyik írásába, rögtön magával ragadja a pontosan definiált fogalmi rendszer, a világos gondolatmenet, a jól tagolt, olvasmányos előadásmód. Mindez nemcsak a legnagyobb hatású, világszerte idézett könyveire, *A gazdasági vezetés túlzott központosítására*, *A hiányra* vagy *A szocialista rendszer* kritikai politikai gazdaságtanára jellemző, hanem az *Önéletrajzra* is. A tudományos rendszerezés és formalizálás igénye itt a tudománytól olyan távol álló területekre is áttérjed, mint a párttal való azonosulás öt fokozatba sorolása, a kinevezések és előléptetések kettős kritériumának, a képességeknek és a lojaitásnak a leírása a döntéshozók indifferenciagörbéivel.

A perfekcionizmus másik lenyomatára, a szorgalomra csak néhány kiragadott példa. Amikor első fia 1952-ben világra jött, Kornai éppen éjszakai ügyeletes volt a szerkesztőségben. „Magától értetődőnek tartottam, hogy a gyerek születése nem elegendő ok az ügyelet lemondására” (62.). „Egy órám van erre a sétára,” mondja évtizedekkel később a professzor barátainak, és a gyakori költözködések közben dobozhegyek között, műanyag kerti széken ülve is dolgozik (113. kép). Ilyenkor nevezi őt felesége „rendíthetetlen ólomkatonának”.

A korlátozatlan racionalitás felé

A racionalitás természetes módszere a tudományos kutatásnak, és a szó szoros vagy átvitt értelmében vett rendteremtésként része lehet a mindennapoknak. De elég a saját íróasztalunkra nézni, hogy lássuk: a két dolog nem kapcsolódik feltétlenül össze. S még kevésbé kapcsolódik bármelyik értelmezés az ésszerűség egy harmadik szintjéhez. Ez pedig az egész életút racionalizálását, a „homályos és körvonalazatlan szándékok laza halmazának” felváltását jelenti a világosan megfogalmazott, „tudatos, átgondolt életstratégia”-val (144.), amelynek minden köve egymáshoz illeszkedik, és amelyet pillanatnyi érzelmek, indulatok nem térítenek el a kitűzött pályától.

Kornainak, mint láttuk, eredendő hajlama volt a mindennapi és tudományos racionalizálásra, de racionális életstratégiát csak harmincas éveiben alakított ki. Addig nem volt átfogó terve, és nem elsősorban észérvek vezérelték, hanem „a fenntartás nélküli vakhit” (45). A kezdeti sodródást a kamaszkor mindenre nyitott érdeklődése, majd az üldöztetés személyes traumája magyarázza, ami egyben a kommunista meggyőződés kialakulásának érzelmi alapja lett. A racionalitás az útnak ezen a szakaszán még nem vált életszervező erővé, de már akkor sem hiányzott: a karizmatikus egyéniségek hatása, a közösséghez tartozás vágya és a véletlenek mellett a visszaemlékezés részletesen számot ad az intellektuális azonosulás szakaszairól, fontos momentumként említve „a világ megértésének kulcsát” adó marxizmust, amely éppen a tiszta logika erejével vonzotta „a rendet és világosságot kereső fiatal szellem”-et (51.) – a hit és a kiszámíthatatlanul emelkedő-megtörő karrierutak világába.

„Apám, te okos ember vagy. Hogyan lehetnél ennyire hülye?” – hangzik el ebben a családban is a fiúk kérdése (107.). Míg korábban az intellektus a hit egyik szálláscsinálójának látszott, az ötvenes évek közepének személyes fordulatáról írva Kornai azt érzékelteti, hogy az összefüggés inkább az ellenkező irányban működött. Először a hite ingott meg a börtönből szabadult barátok elbeszélései, a represszió mértékéről tudósító számok kitudódása, a sztálini politikát bíráló beszélgetések és olvasmányok nyomán. A racionalitásnak vannak korlátai, ismeri el a szerző: a világlátás, a tapasztalatok elrendezése axiómákon alapul, s ezeket „nem csupán a tiszta ész alakítja ki, hanem elég jelentős részben metaracionális tényezők: hitek, előítéletek, kívánságok, vágyak, erkölcsi ítéletek” (67.). Ezek megváltozása, az etikai alapok megrendülése, a kiábrándulás és a becsapottság érzése, nem pedig önmagában a

meggyőződésnek ellentmondó tények halmozódása vagy egyre alaposabb elemzése módosítja a felfogás lényegét.

A következő lépés nem feltétlenül a gyors, átfogó racionalizálás. A csalódás után Kornai 1955-56-ban átment a naiv empirista és a naiv reformer stációján, de az évtized végétől - az előbbi megszorításokkal - racionális alapon, tudatosan eltervezte az életstratégiát. Az öt nagy döntés: szakítás a párttal, szakítás a marxizmussal, az emigráció elutasítása, a tudomány választása a politika helyett és bekapcsolódás a nyugati közgazdász szakma világába.

Lehet-e az élet nagy kérdéseiről pusztán a ráció segítségével dönteni? Én úgy értem Kornai János válaszát: nem lehet, de törekedni kell rá. Az önéletrajz elolvasása után nem vonhatjuk kétségbe a szerző állítását: „Mindenesetre nagyon igyekeztem a választott életstratégiához minél inkább ragaszkodni” (144.). Ha nem is könnyen – mert sokszor nagy volt a csábítás -, nem is mindig egészen következetesen – „az ember esendő lény” -, de alapjában véve tartotta magát elhatározásaihoz.

A könyv ezt követő, terjedelmesebb része olvasható úgy, mint a csábítások, a kisebb-nagyobb gyarlóságok és az évtizedes távlatból is kirajzolódó következetesség izgalmas kalandjainak leírása. Izgalmas minden magyar (kelet-európai) értelmiségi számára, mert a tudós stratégiájának összes pontja életünk legkényesebb kérdései közé tartozott. S a múlt időt bizvást jelenre fordíthatjuk, különösen, ha a tudomány és a politika viszonyáról van szó.

A kiábrándult pártmunkás-kezdő kutató álláspontja nagyon határozott: „vagy-vagy” (110.). A tevékenységeknek ez a két szférája összeegyeztethetetlen. A tárgy mindkét esetben lehet a társadalom, a cél pedig a meggyőzés, ami azonban feltétlenül különbözik, az a nézőpont, a feladat és a módszer. A tudomány dolga nem az, hogy megváltoztassa, hanem hogy megfigyelje és megértse a világot – demonstrálja Kornai ezzel a megállapítással is eltávolodást a marxista alaptételektől. A kutatónak tárgyszerűen kell érvelnie, folytatja, míg a politikus szükségképpen tömeglélektani eszközöket is használ. A siker kellei másfajta személyes tulajdonságok, eltérő magatartásminták; az egyik oldalon a hit, a hatalomvágy, a taktikázás, erős készítés a beleszólásra és az együttműködésre, a másikon a kételkedés, az elismerés igénye, az egyértelműség, a kívülállás, az individualizmus. A választóvonalak persze nem ilyen élesek, és a világos fogalmi meghatározások elkötelezett híve itt megtorpan: a határokról nem volt jól definiált előzetes elgondolása, írja, s a nagy döntés óta is esetről esetre mérlegel.

A mezsgye kijelölésének két legnehezebb területe a szocializmus idején az ellenzéki, illetve a tanácsadói szerep vállalása. Az elsővel kapcsolatban Kornai kiindulópontja az volt, hogy a tudósnak publikálnia kell, mégpedig éppen a legszélesebb hatás érdekében legálisan. A szólásszabadság korlátait, ha fájdalmas is, tudomásul kell venni, nem érdemes a munka és megjelenés – a hazai mellett a külföldi tudományos jelenlét – lehetőségét kockáztatni. A másik pont a hivatalos politika közvetlen befolyásolása, részvétel a reformok kidolgozásában. A tevékenységnek ezt az ágát a szerző az „aktivizmus” meghatározással a politizálás körébe sorolja, mert az a valóság megváltoztatására irányul, hitekre épül, manőverezéseket, azaz a kutatástól eltérő készítéseket és készségeket igényel. S hogy a rációhoz most se legyen hűtlen, Kornai a reformerkedés alapfeltevését és tényleges következményét is kétségbe vonta. Nincs harmadik út, a piaci szocializmus megvalósíthatatlan, az ismételt próbálkozások csak hamis illúziókat keltenek a naiv, jó szándékú emberekben. A reformközgazdászok ebben az álláspontban – talán nem alaptalanul – tudományos teljesítményük kétségbe vonását érzékelték, a könyvben is idézett vitapartnerek Kornai magatartását a kockázatvállalás és a szakmai szolidaritás elutasításaként, a nagy ívű tudományos karrier védelmezéseként értékelték. A máig élő kölcsönös sérelmek az önéletrajz több fejezetében is felbukkannak, de írójuk fontos gesztusokat tesz a régi ellentét elsimítására. Hangsúlyozza, hogy nem a maga választását tartja az egyetlen erkölcsileg elfogadható, sőt tiszteletet érdemlő útnak, és utólag jobb osztályzatot ad a reformoknak: élhetőbbé tették a kádári évtizedeket, és előnyökkel jártak

a rendszerváltás indulásakor. A szerző a *Röpirat* átfogó programjának kidolgozásával, később többféle írással és tanácsadással maga is átkalandozott a reformközgazdaságtan terepére. Ezt megtehetette elveinek fenntartásával, hiszen a körülmények megváltoztak; a nyolcvanas évek végére érvényüket veszítették azok a racionális ellenérvek, amelyeket korábban ezzel a magatartásmintával – és továbbfejlesztett változatával, a párhuzamos tevékenység helyett a hosszabb időre szóló átlépésekkel – szembe lehetett szegezni. De a kérdés másik fele változatlanul égető sokunk számára: összeegyeztethető-e a kétféle szerep, lehet-e a személyiség és a képességek sérelme nélkül változtatni a nézőpontokat, szabad-e felhasználni – elkoptatni - a tudós hitelességét a politika porondján?

A szabadság megteremtése – útközben

A racionális választások fontos pontja, a kilépés a politikából és a politizálás bármely formájából nemcsak a hitektől és a csalódásoktól szabadította meg Kornai Jánost, hanem a hazai közélet számos kényelmetlen kötöttségétől is. A viszonylagos kívülállás azonban nem jelentett számára ki-vagy elzártságot. Magyarország a hatvanas évektől kezdve a többi szocialista államhoz képest intellektuálisan és a hétköznapi életben is nagyobb szabadságot adott. A kutató és akadémikus – mint azt az életrajz többhelyütt részletezi – mindvégig élvezhetett privilégiumokat, bár ezek csak az itthoni átlaghoz, nem a nyugati országok szintjéhez mérve hoztak többletet.

A nem egyedi, de különösen kezdetben szűk körű kiváltságok alapvető eleme Kornai szemében az utazás és a kommunikáció évtizedeken át bizonytalan, bármikor visszavonható, ám mégiscsak létező szabadsága volt, a sok külföldi meghívás, konferencia, szakmai eszmecsere, a publikálás. S a jól felhasznált esélyek fokozatosan erősítették egymást, egyre szélesebb lehetőségeket teremtettek, és alapot adtak annak a szinte egyedülálló életformának a kialakításához, amely a „nem emigrálok” döntésének fenntartásával is biztosította a folyamatos nemzetközi jelenlétet. A jeles tudós 18 évig a Harvard kinevezett professzora volt, fél évet ott, fél évet itthon töltve. Az ingázás nemcsak a kelet-európai ideológiáktól, a magyar politika és közélet kisszerű, de a csak itthon élők számára vérre menő tusakodásaitól függetlenítette Kornait, hanem a nyugati akadémiai körök belharcaitól, az egyes egyetemeken és tanszékeken szinte kötelező irányzatoktól is. Ez az egyszerre kint és bent állapot hozzájárult ahhoz, hogy visszautasíthasson minden kívülről rákényszerített dogmát, meg tudja őrizni gondolkodásának önállóságát.

A „Hol az otthon?” kérdését feszegető fejezet olvasójának is eszébe jut az életrajzban felidézett régi vicc az időről időre emigráló, majd hazatérő Kohn bácsiról, aki azért utazgat, mert igazán útközben érzi jól magát. Bár Kornai inkább a „mindenből a legjobbat megkapni” előnyét hangsúlyozza, mégpedig abban az értelemben, hogy Boston és Budapest a két világ legvonzóbb helyszínei közé tartozott, a „legjobb” talán mégsem csak a városok fizikai és intellektuális közege volt, hanem a változtatás lehetősége, a belesüppedés kikerülése – a külvilágban kivívott szabadság.

Noha ennek legfontosabb hozadéka a tudományos szabadság, a belülről vezérelt ráció korlátolatlan érvényesítésének esélye, megteremtéséhez nem-racionális tényezők is hozzájárultak: a véletlen és a szerencse. A szerző is ekként értékeli például, hogy 1945-ben a MADISz-ba lépett be, hogy amikor tíz évvel később megalázó procedura után elbocsátották a *Szabad Nép* szerkesztőségéből, ő volt az egyetlen, akit a tudományos kutatás területére helyeztek át. „...fantasztikus és váratlan lehetőségnek” tekintette kandidátusi disszertációjának gyors, ráadásul itthonról is engedélyezett angol nyelvű megjelenését 1958-ban. Persze, ehhez szükség volt képességekre, készségekre – és eredeti, a vasfüggönyön túl is érdeklődést keltő tanulmányokra.

Tudományos siker – életsiker

Optimális gazdasági rendszert nem lehet megtervezni, nem lehet, mint a szupermarket bevásárlókosarába, összeválogatni minden szisztémából az előnyöket a rossz vagy felesleges elemek nélkül – írta Kornai már 1980-ban. De akkor az emberi életben tényleg kimazsolázható-e „mindenből a legjobb”? Aligha. Minden életstratégiának, a leggondosabban felépített racionális döntéseknek is vannak hátulütői.

A határozott választás egyben lemondás az összes többi lehetőségről. Érzésem szerint az önéletrajz szerzője számára a legnehezebben betartható önkorlátozás a politika kizárása volt, a könyvben használt széles értelemben. A legélesebb döntéseket nyilván az ötvenes évek közepén kellett meghozni, s ezek némelyikére Kornai – sokszor barátainak önfeláldozásával szembesítve, ugyanakkor személyes képességeinek jellegével is mentve magát – ma is feszengve gondol. De nemcsak a forradalmár, a hős szerepét hátrította el, hanem később a mifelénk hagyományos értelmiségi vátesz szerep egész skáláját, a szamizdatos megjelenéstől a petíciók aláírásán át a reformprogramok kidolgozásáig – annak ellenére, hogy a pedáns tudós, úgy olvasom, lelke mélyén mindvégig „aktivista” maradt.

A választott út állhatatos követése nem zárja ki, sőt egyenesen feltételezi a kompromisszumokat. A kutatás és a legális publikálás lehetőségének fenntartása néha rábírhathat a közeli barátokat érintő, „nyomasztó és lealacsonyító” érzésekkel járó döntésekre is (140). De ugyanezek a célok a tudományos vizsgálódás irányát és módját sem hagyják érintetlenül. Az 1955-56-ban írt *Túlzott központosítás* empirikus módszerét Kornai azért ítélte zsákutcának, mert az szükségképpen a gazdaságirányítási rendszer éles kritikájához vezetett, így az eredményeket nem lehetett volna publikálni. Ezért fordult hosszú évekre a tervezés matematikai modelljeinek kidolgozása felé, még annak árán is, hogy a hivatalos apparátusok közelségében, az alkalmazás igényének elfogadásával megközelítette, vagy talán át is lépte a „megérteni, nem megváltoztatni” elvének határát. Hasonló indokok vezettek ahhoz az állásponthoz, hogy csakis az igazságot lehet leírni, de nem mindig a teljes igazságot. A *Hiány* – hosszú tépelődés után - hiányos maradt, a könyv hallgatott a Szovjetunióknak, a kommunista pártnak és az állami tulajdonnak a szocialista rendszerben játszott szerepéről, nem mondta ki nyíltan, hogy amíg ezek az alapelemek fennmaradnak, addig együtt kell élni a krónikus hiánnyal, azaz – általánosabban – a rendszer megreformálhatatlan. A kiadást még így sem volt könnyű elérni. A szerző elmeséli, amit a magyar közéletben ritka önmérséklettel negyed századon keresztül titokban tartott: az akkori pénzügyminiszter lektori véleményét ő maga írta.

Az „útközben” állapotának megteremtése kiterjesztette a személyes és intellektuális szabadságot, de mindenütt „outsider” helyzethez vezetett. A kétlakiság nemcsak fizikailag és mentálisan bizonyult nehéznek, hanem fellazította a kötődéseket is. Kornai Magyarországon viszonylag hamar megkapta az akadémikusi címet – ha ehhez magának Kádár Jánosnak a döntése kellett is -, de mindmáig rossz érzéssel viseli, hogy nem taníthatott a közgazdasági egyetemen, itthon kevés igazi tanítványa van. Meleg szavakkal idézi fel, hogyan ünnepelték születésnapját Budapesten a barátok és kollégák, de személyes kapcsolatokról vagy szakmai vitákról – például a *Röpirat* kritikájáról – szólva sokkal ritkábban említi őket, mint a változatos külföldi közeget. Kornai a maga értékelése szerint is individualista, de bántja a kívül maradás érzése. Kiemelkedett induló közegéből, de panasolja a csúcsok ritka levegőjét.

Elismert tudós lett, de az Élet talán a mindennapokban is tevékenységének perifériáján maradt, nemcsak ebben az írásában. Aki szeretne megtudni valamit a szerző szakmán kívül eső magánéletéről, annak a lábjegyzetek böngészése ajánlható; ahogy az életútban haladunk

előre, egyre inkább a lap aljára szorulnak a házasságok és a válások, a gyerekek sorsa, a korabeli anekdoták és pletykák. A tartózkodó személyiség mellett ez fontossági sorrendet is tükrözhet.

Ennek ellenére, vagy éppen ezért Kornai Jánost nemcsak a kívülállók tekintik sikeres embernek, hanem ő maga is igyekszik annak látni magát. A saját útját járta, jól sáfárkodott a rá bízott talentumokkal, és azon kevesek közé tartozik, akik elmondhatják: ez jó multság, férfimunka volt.

Az olvasónak magának kell eldöntenie, hogy a siker feltételei – már ha közelebb jutottunk a titok megfejtéséhez – lefegyverzőek-e vagy inspirálóak? Követhető-e mások számára, vagy mindenesetül rendhagyó nemcsak az önéletrajz, hanem a rend köré szervezett élet is? De bármi legyen is a válasz, Kornai magatartásának sok eleme, a szembenézés igénye, az intellektuális őszinteség és a morálisan elfogadható választások állhatatos keresése, a tépelődés és az önirónia biztosan példaadó.

Voszka Éva